

Мішина Юлія Сергіївна

КОМ-1-15-2.0д , 6 курс, спеціальність «Корекційна освіта (логопедія)»

blueberry93@ukr.net

Тищенко Владислав Володимирович

кандидат педагогічних наук, старший науковий співробітник, доцент кафедри спеціальної психології, корекційної та інклюзивної освіти Інституту людини київського університету імені Бориса Грінченка

ОВОЛОДІННЯ НАВИЧКОЮ ГРАМОТНОГО ПИСЬМА ДІТЬМИ З ТЯЖКИМИ ПОРУШЕННЯМИ МОВЛЕННЯ МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ В УМОВАХ ІНКЛЮЗИВНОГО НАВЧАННЯ

Анотація. У статті висвітлюються особливості письма у дітей з тяжкими порушеннями мовлення молодшого шкільного віку, розкриваються типи та механізми дисграфічних помилок. Надаються методичні рекомендації в роботі з дітьми з дисграфією в умовах інклюзивного навчання.

Ключові слова: діти з тяжкими порушеннями мовлення, писемне мовлення, дисграфія, інклюзивне навчання, методичні рекомендації.

Актуальність дослідження. Питання оволодіння молодшими школярами грамотним читанням і письмом є частиною проблеми готовності до шкільного навчання. Особлива увага педагогічними працівниками приділяється формуванню у дітей писемного мовлення, його операціональні складові педагога та психолога називають провідними у будь-якої свідомій діяльності людини.

Розлади писемного мовлення, а саме дисграфія, становить значну частку серед інших мовленнєвих порушень. Дисграфія є одним із проявів загального недорозвитку мовлення, що охоплює всі складники мовленнєвого розвитку дитини, а також ряд немовленнєвих функцій.

Своєрідності письма у дітей із тяжкими порушеннями мовлення, поширеність у них дисграфій, дизорфографій (Р.Є. Левіна, К.Ф. Спірова, Р.І. Шуйфер, І.Д. Колповська) вказують на необхідність здійснення роботи, спрямованої на корекцію і розвиток у них необхідних навичок для оволодіння грамотним письмом в молодшому шкільному віці.

Протягом останніх років увага приділяється проблемам соціальної адаптації та інтеграції в суспільство дітей із особливими освітніми потребами, зокрема дітей з ТПМ. З кожним роком збільшується число прихильників ідеї інклюзії дітей з порушеннями психофізичного розвитку, що сприяє розповсюдженню інклюзивної освіти в нашій державі [5]. В Україні впровадження інклюзивного навчання визнано пріоритетним напрямком розвитку освіти.

Таким чином, важливість питання оволодіння молодшими школярами із ТПМ грамотним письмом, а також недостатність нині науково обґрунтованих розробок формування грамотного письма у дітей з мовленнєвими порушеннями в загальноосвітніх навчальних закладах з інклюзивною формою навчання визначають актуальність теми нашого дослідження.

Аналіз останніх публікацій. Вивченню процесів читання і письма, підготовці школярів до оволодіння грамотою присвячено велика кількість різнобічних досліджень. При аналізі цих питань з точки зору різних наук, вченими виділено психофізіологічні складові, які є «передумовою засвоєння письма» (Е.А. Логінова, Р.Є. Левіна, І.Н. Садовникова, Е.Н. Російська), «передумовами до можливості розпочати навчання дітей грамоти» (Р.І. Шуйфер, К.Ф. Спірова), «передумовами до засвоєння шкільних навичок» (Д.Н. Ісаєв) і т. д.

Велика кількість несприятливих біологічних і соціальних факторів призводить до зростання кількості дітей, що мають різні порушення розвитку. Найпоширенішими у молодших школярів є мовленнєві порушення, що проявляються в загальному недорозвитку мовлення (ЗНМ).

Численні дослідження надають інформацію про особливості психофізіологічних функцій у дітей з тяжкими порушеннями мовлення. Так, у молодших школярів із ТПМ є порушення слухомовленнєвої пам'яті, відтворення ритмічних структур і фонематичних процесів (В.К. Орфінська, Н.Н. Трауготт, Т.А. Фотекова та ін); зазначаються низькі показники зорового

гнозису та недостатній рівень переробки зорово-просторової інформації (Т.А. Фотекова, Т.В. Ахутіна та ін); реєструється рухова недостатність (В.К. Орфінська, Н.Н. Трауготт, В.І. Селіверстов, Т.Б. Філічова, Р.Ф. Чиркіна, Т.А. Фотекова та ін); присутнє системне порушення мовлення, що охоплює всі його компоненти (Р.Є. Левіна, Н.А. Нікашина, І.К. Колповська, Т.Б. Філічова, Р.В. Чиркіна та ін); є недорозвиток емоційно-вольової сфери (Е.М. Мастюкова та ін).

Отже, дослідження різних науковців дозволяють визначити, що у дітей із ТПМ є не сформованими передумови до оволодіння навичками грамотного читання і письма.

Мета дослідження – теоретично та емпірично дослідити, обґрунтувати зміст і корекційно-розвивальну роботу з формування у молодших школярів з ТПМ навичок для оволодіння грамотним письмом в умовах інклюзивного навчання.

Виклад основного матеріалу. Письмо – складна, інтегративна, когнітивна діяльність, яка забезпечується мультимодальною взаємодією комплексу пізнавальних процесів: організації діяльності, мовлення, моторики, сприймання, уваги, пам'яті та ін. [1].

На відміну від усного, писемне мовлення формується тільки в умовах цілеспрямованого навчання, тобто його механізми закладаються в період навчання грамоті і удосконалюються в процесі всього подальшого навчання.

Оволодіння писемним мовленням є встановленням нових зв'язків між словом почутим і вимовленим, словом побаченим і записуваним, оскільки процес письма забезпечується узгодженою роботою чотирьох аналізаторів: мовнорухового, мовнослухового, зорового і рухового.

На початковому етапі навчання письму, коли кожна компонента тільки формується, і дитина повинна одночасно спрямовувати свою увагу на різні види діяльності: слухати, чути й аналізувати звук, утримувати його в пам'яті, співвідносити фонему (звук) і графему (букву), яку потрібно написати. Їй

потрібно пам'ятати графічний образ букви, знати і вміти виконати правильну послідовність рухів руки при її написанні, дотримуватися конфігурації літер, співвідношення штрихів, величину [3]. Крім цього, дитині необхідно утримувати в пам'яті послідовність звуків і букв при написанні слова.

Навчання письму викликає найбільші труднощі в початковій школі. Питання навчання письма молодших школярів все більше і більше хвилюють логопедів, вчителів і батьків.

Однією з гострих проблем сьогодення є збільшення чисельності дітей з порушеннями мовленнєвого розвитку. Неухильно зростає контингент дітей та підлітків з важкими вадами мовлення, що в ряді випадків є наслідком перенесеної ними перинатальної та ранньої постнатальної патології ЦНС.

Найбільш поширена група невстигаючих школярів з порушеннями письма представлена дітьми з різними мовленнєвими порушеннями.

Сучасні міждисциплінарні дослідження письма та його порушень дозволяють розглядати письмо як складну функціональну систему, яка складається з базових компонентів: психофізіологічного, сенсомоторного, психологічного, мовленнєвого [3]. Ці компоненти беруть участь в перешифровці фонем у графеми на основі правил графіки, фонематичного принципу письма і порушуються у учнів з ТПМ.

У спеціальній літературі під поняттям «тяжкі порушення мовлення» (ТПМ) розуміють низку розладів мовлення (алалія, афазія, дизартрія, ринолалія, заїкання), які супроводжуються його загальним недорозвитком важкого ступеня. Спільним фактором цих порушень є різко виражена обмеженість засобів мовленнєвого спілкування за умови нормального слуху та збереженого інтелекту [4].

У дітей із важкими порушеннями мовлення завжди відзначаються порушення звуковимови, недорозвинення фонематичного слуху, виражене відставання у формуванні словникового запасу та граматичної складової

мовлення, через що вони без допомоги логопеда не в змозі оволодіти письмом [6].

Основними симптомами дисграфії є специфічні (тобто не пов'язані із застосуванням орфографічних правил) помилки, які носять стійкий характер, і виникнення яких не пов'язане з порушенням інтелектуального або сенсорного розвитку дитини або з нерегулярністю його шкільного навчання.

Серед класифікацій дисграфії нині найбільш обґрунтованою вважають класифікацію, розроблену Р.І. Лалаєвою. В основі її лежить несформованість певних операцій процесу письма. Виділяються такі види дисграфії [2]:

– Артикуляторно-акустична дисграфія – відображення неправильної вимови на письмі. Відображаються тільки заміни букв (спостерігається при дислалії або стертій дизартрії) пропуски, перестановки;

– Дисграфія на основі порушення мовленнєвого аналізу і синтезу. В її основі лежить порушення різних форм аналізу і синтезу (поділ тексту на речення, речень на слова, слів на склади і звуки, включаючи фонематичний аналіз у всіх його різновидах). Помилки: пропуски приголосних при їх збігу; пропуски голосних; перестановки букв і складів; пропуски або додавання складів; злитне написання слів у реченні або роздільне їх написання, коли одна частина слова записується з попереднім, а друга з наступним словом; порушення меж речення; об'єднання двох і більше слів в одне зі спрощенням їх структури;

– Дисграфія на основі порушеного фонематичного розпізнавання. Пов'язана з порушенням слухової і звуковимовної диференціації звуків. Проявляється в замінах схожих літер;

– Оптична дисграфія. Пов'язана з недорозвиненням зорового гнозису, аналізу і синтезу, а також просторових уявлень. Проявляється в замінах і викривленнях букв на письмі. Найчастіші помилки в розрізненні графічно схожих літер. Сюди ж відноситься дзеркальне письмо; спотворене написання елементів букв;

– Аграматична дисграфія – викликається несформованістю мовленнєвих узагальнень (морфологічних і синтаксичних).

Як правило, дисграфія у чистому вигляді зустрічається вкрай рідко, найчастіше це поєднання різних видів дисграфії. Часто дисграфії переплітаються з дизорфографією або дислексією.

В останні роки контингент дітей загальноосвітніх шкіл значно змінився. З урахуванням активного впровадження інклюзивної практики в загальноосвітні організації з кожним роком серед учнів, що приходять у перший клас, збільшується кількість дітей з різними порушеннями психофізичного розвитку. Найбільш поширеними відхиленнями розвитку є мовленнєві розлади.

Порушення мовленнєвого розвитку суттєво знижують якість та можливість засвоєння шкільної програми, сприяють формуванню у дітей негативного ставлення до навчання та стійкого стресового стану, що перешкоджає процесу соціальної адаптації та гармонійного розвитку. Всі вищезначені проблеми свідчать про актуальність і необхідність логопедичної служби як складової комплексного психолого-педагогічного супроводу в інклюзивному навчанні загальноосвітньої школи, орієнтованій на системне навчання, виховання, соціалізацію школярів та підтримку їхнього здоров'я.

З метою дослідження особливостей формування навички письма у молодших школярів з ТПМ був проведений констатувальний експеримент.

Дослідження проводилося на базі середньої загальноосвітньої школи №184 міста Києва. В експерименті брали участь 20 учнів 2-х, 3-х, 4-х класів.

Зміст обстеження включав такі розділи:

I. Обстеження стану мовленнєвого розвитку дитини.

Під час обстеження дитини велика увага зверталася на будову органів периферійного відділу артикуляційного апарату, стан мовленнєвої моторики, звуковимови, словникового запасу, граматичної будови мови та зв'язного мовлення.

II. Вивчення стану письма.

Аналіз різних видів письмових робіт учнів:

- списування (неускладнене) тексту;
- слуховий текстовий диктант;
- творче самостійне письмо (переказ).

Для констатації дисграфії у письмових роботах було проаналізовано дисграфічні помилки.

За результатами виконання завдань було отримано наступні результати. Списування (неускладнене) тексту виявило те, що наявність додаткової операції перешифровки друкованого образу букви у рукописну викликало у дітей додаткові утруднення. Завдання показало, що у молодших школярів виникають помилки і фонетичного характеру при самостійному списуванні тексту з підручника, оскільки дитина не "змальовує" слова, а подумки їх прочитує і потім пише під власне диктування.

Всі виявлені помилки при виконанні даного завдання можна узагальнити. Основні групи помилок:

1. Графічні та оптико просторові помилки (60%): складність при переключенні з однієї літери на іншу при русі руки, труднощі в розрізненні їх; утруднення у виборі елемента, з якого потрібно почати писати букву; літери нерівні, різного розміру і нахилу, лінії при написанні тремтячі; інертність рухового стереотипу. Графомоторні рухи на письмі напружені, скуті, рука швидко втомлюється, написання повільне за темпом; заміна і змішування графічно схожих літер; дзеркальне написання букв.

2. Фонетичні помилки (40%): спотворення звуко-складової будови слова; заміни букв, що позначають звуки, близькі за акустико-артикуляційними ознаками.

Отримані дані узагальнено представлені на рис. 1.

Рис. 1 Специфічні помилки, допущені дітьми на письмі при списуванні тексту

Слуховий текстовий диктант. Найбільш типовими були фонетичні помилки, які вказують на порушення фонематичних процесів (диференціації фонем) – 45% від усіх помилок: заміни або змішування на письмі літер, що позначають звуки, близькі за акустико-артикуляційними.

Про порушення мовленнєвого аналізу і синтезу в письмових роботах дітей свідчили такі специфічні помилки на рівні букви, складу, слова, словосполучення, речення та тексту, як пропуски літер, перестановки, додавання в слова зайвих літер, спотворення звукового складу слова (30%).

5% помилок становили різні неточності у накресленні літер, моторні помилки (помилки кінетичного запуску, персеверації, написання зайвих елементів, недописування елементів букв).

Узагальнені данні представлеі на рис. 2.

Рис. 2. Специфічні помилки учнів при написанні слухового диктанту

Творче самостійне письмо (переказ). Під час аналізу письмових творчих робіт було визначено, що 27% помилок становили фонетичні помилки, які виражалися у відображенні на письмі власної неправильної вимови, замінах артикуляторно близьких звуків та замінах і змішуваннях акустично близьких звуків.

Досить поширеним типом помилок (41%), основою яких було недорозвинення операції звукового аналізу, становили спотворення звукоскладової структури слова — пропуски літер, перестановки, додавання в слова зайвих літер, спотворення звукового складу слова.

У письмових творчих роботах учнів виявилися такі специфічні особливості побудови тексту, як: недостатня зв'язність, непослідовність і алогічність викладу, а також недостатньо адекватне використання лексичних та граматичних засобів мови, неправильне конструювання синтаксичних одиниць різних типів.

За результатами виконання завдання «Письмовий переказ» були виявлені різні типи помилок, які представлені на рис.3.

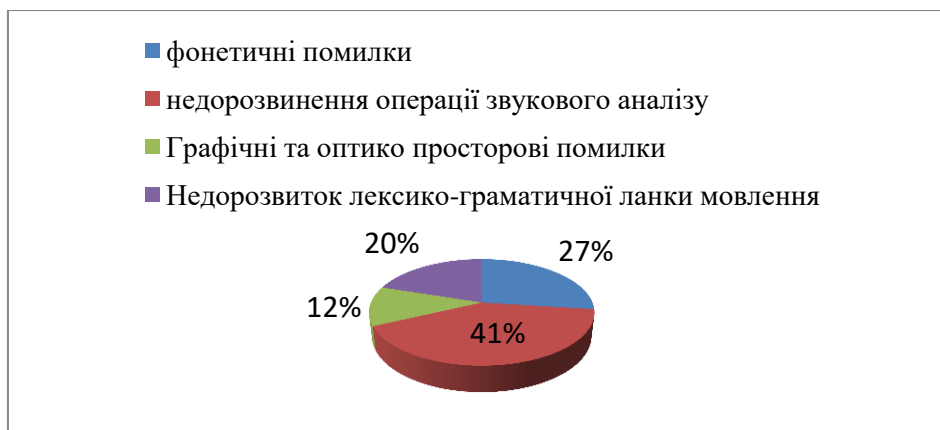

Рис. 3. Специфічні помилки, допущені учнями при письмовому переказі

Отже, нами було виявлено, що симптоми акустичної дизграфії (на основі порушень фонемного розпізнавання) спостерігались у 83% школярів. Це такі симптоми, як: заміни букв, що відповідають фонетично близьким звукам при їх правильній вимові; заміни та змішування букв, зумовлені несформованістю фонематичних процесів.

Симптоми дизграфії на основі порушень мовленнєвого аналізу і синтезу спостерігались у 95% учнів. Недорозвинення цієї функції відображалось на письмі спотворенням складової структури слів та речень.

Симптоми оптичної дизграфії виявлено у 66% учнів. При цьому спостерігаються такі прояви: змішування кінетично подібних букв; змішування букв за зовнішньою схожістю; дзеркальне написання букв.

Симптоми аграматичної дизграфії виявлені у 53% школярів. У письмових роботах досліджуваних школярів зафіксовані такі дизграфічні прояви: порушення граматичного зв'язку слів у реченні: керування та узгодження; порушення норм словотворення і граматичної словозміни; неадекватне вживання прийменників.

Симптоми артикуляторно-акустичної дизграфії спостерігаються у 47% школярів експериментальної групи. Порушення звуковимови у цих дітей відображалось на письмі замінами, змішуванням і пропусками відповідних букв. У цьому випадку діяв принцип „пишу, як говорю”.

Узагальнені данні подано на рис. 4.

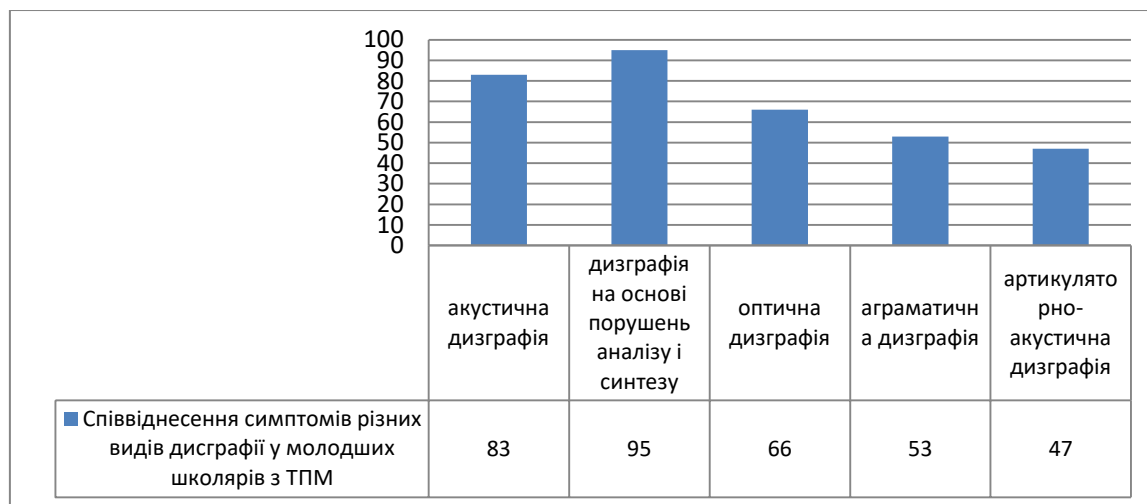

Рис. 4. Співвіднесення симптомів різних видів дисграфії у молодших школярів з ТПМ

Таким чином, в кожному виді письмових робіт ми визначили кількість і характер помилок. Виявили, що найчастіше діти допускають такі помилки як заміни букв схожих за акустико-артикуляційним ознаками, так само не рідкісні

помилки на основі недорозвитку процесів мовленнєвого аналізу і синтезу. Проаналізувавши правильність оформлення слів, виявилось, що у багатьох дітей спостерігаються візуально-просторові труднощі на письмі та помилки в лексико-граматичному оформленні.

Успішність корекційно-освітнього процесу з дітьми, що мають тяжкі порушення мовлення передбачає участь у ньому батьків і головним завданням вчителя-логопеда є залучення їх до активної співпраці, що є невідомою і обов'язковою частиною інклюзивного навчання.

Досвід взаємодії з батьками показав, що в основу повинна бути покладена організація співпраці спеціаліста і батьків, при якому батьки переймали б як зміст, так і способи роботи з дитиною для подолання наявних труднощів.

Для забезпечення ефективності корекційної роботи з подолання дисграфії батькам разом з дитиною необхідно виконувати систему вправ, які логопед надає у вигляді домашнього завдання. Основними напрямками роботи є:

1. Щоденна послідовна робота з розвитку фонематичного сприймання. Диференціація опозиційних звуків і складів проводиться не тільки на слух, але й закріплюється в писемному мовленні. Формування фонематичного сприймання проводиться з обов'язковою участю мовнорухового аналізатора;

2. Важливим видом роботи є робота із схемами. Батькам рекомендується використовувати таблички (перфокарти – на цупкому папері вирізані квадратики, а позаду паперу зроблена кишенька, куди вставляється папірець);

3. У щоденній роботі можна використовувати безліч картинок, як предметних, так і сюжетних. Можна давати дитині деформовані слова, речення, і пропонувати виправити помилки, або знайти і виправити помилки у дорослого. Діти люблять бути у ролі вчителя, і тому залюбки виконують завдання типу “Знайди помилку”;

4. Однією із важливих умов подолання дисграфії є робота над звуковимовою. Насамперед необхідно усунути всі недоліки у вимові фонем. У

дітей, звуковимова яких збережена, слід відпрацьовувати більш чітку артикуляцію, для точної роботи мовнорухового аналізатору;

5. Формування активного словника дитини з одночасним формуванням граматично правильного мовлення;

6. Подолання оптичних проявів дисграфії на прискорення терміну запам'ятовування літер. Значну увагу тут слід приділяти уточненню і диференціації оптичних образів літер, які легко сплутати. Під час формування навичок правопису тієї чи іншої літери необхідно пропонувати дітям різноманітні вправи з моделювання літер.

Висновки. Аналіз літератури з проблеми дослідження показав, що письмо визначається як багаторівнева система, формування якої триває у рамках процесу мовленнєвого розвитку в цілому. Таким чином, порушення письма розглядаються як відображення недорозвитку усного мовлення. Визначено, що дисграфія є одним із проявів системного недорозвитку мовлення, яке охоплює всі сторони мовленнєвого розвитку дитини, а також ряд немовленнєвих функцій. З'ясовано, що у дітей молодшого шкільного віку з ТПМ помилки на письмі викликані недостатньою сформованістю фонематичного слуху, навичок звуко-складового аналізу, що обумовлено порушенням слухової і вимовної диференціації фонем; графічні та оптико просторові помилки зумовлені недорозвитком зорово-просторового сприймання, просторових уявлень, зорового аналізу та синтезу, зорової та рухової пам'яті, тонких диференційованих рухів руки, зоровомоторної координації, зорового та руکورухового контролю; порушення лексико-граматичної сторони мовлення проявляється несформованістю морфологічних та синтаксичних узагальнень, аналізу та синтезу і т.д.

Необхідною умовою для поступової та ефективною реалізації корекційно-розвиткових завдань є взаємодія вчителя-логопеда з батьками дітей, що реалізується через різні види співпраці, одними з яких є методичні

рекомендації, які можуть надаватися в усній та у письмовій формі у вигляді системи вправ і завдань для подолання у молодших школярів з ТПМ дисграфії.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Безруких М.М. Обучение письму / М.М. Безруких. - Екатеринбург: Рама Паблишинг. - 2009. - 607 с.
2. Лалаева Р.И. Нарушения чтения и пути их коррекции у младших школьников: учеб. пос. – СПб.: СОЮЗ, 1998. – 452 с.
3. Леонтьев А. А. Язык, речь, речевая деятельность / А. А. Леонтьев. – М. : Просвещение, 1969. – 214: с. 386.
4. Логопедия : учеб. [для студ. дефектол. фак. пед. высш. учеб. завед.] / [под. ред. Л. С. Волковой] – 5-е изд., перераб. и доп. – М. : ВЛАДОС, 2007. – 703 с.
5. Особливі діти в умовах загальноосвітньої школи (досвід закладів освіти Дніпровського району м. Києва): практич.-метод. посіб. / Упоряд. Сидоренко Н.А. – К.: РНМЦ Дніпровського району, 2015. - 64 с.
6. Семенова К.А., Мастюкова Е.М., Смуглин М.Я. Клиника и реабилитационная терапия детских церебральных параличей. – М., 1972. – 356 с.

ОВЛАДЕНИЕ НАВЫКОМ ГРАМОТНОГО ПИСЬМА ДЕТЬМИ С ТЯЖЕЛЫМИ НАРУШЕНИЯМИ РЕЧИ МЛАДШЕГО ШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА В УСЛОВИЯХ ИНКЛЮЗИВНОГО ОБУЧЕНИЯ

Мишина Юлия Сергеевна

Ком-1-15-2.0д , 6 курс, коррекционное образование (логопедия)

blueberry93@ukr.net

Тищенко Владислав Владимирович

кандидат педагогических наук, старший научный сотрудник, доцент кафедры специальной психологии, коррекционного и инклюзивного образования

Аннотация. В статье освещаются особенности письма у детей с тяжелыми нарушениями речи младшего школьного возраста, раскрываются типы и механизмы дисграфических ошибок. Предоставляются методические рекомендации в работе с детьми с дисграфией в условиях инклюзивного обучения.

Ключевые слова: дети с тяжелыми нарушениями речи, письменная речь, дисграфия, инклюзивное обучение, методические рекомендации.

MASTERING THE SKILL OF LITERATE WRITING CHILDREN WITH HEAVY VIOLATIONS OF SPEECH OF YOUNGER SCHOOL AGE IN CONDITIONS OF INCLUSIVE EDUCATION

Mishyna Yuliia Serghiivna

student group com-1-15-2 Od, VI course, training "special education (speech therapy)"

blueberry93@ukr.net

Scientific supervisor

Tyshhenko Vladyslav Volodymyrovych

Candidate of pedagogical Sciences, senior researcher, associate Professor, Department of special psychology, correctional and inclusive education

Abstract. The article highlights the peculiarities of writing in children with severe speech disorders of primary school age, reveals the types and mechanisms digravina errors. Provided guidance in working with children with dysgraphia in the conditions of inclusive education.

Key words: children with severe speech disorders, written expression, dysgraphia, inclusive education, guidelines.